

ORIGEN I EVOLUCIÓ DEL FEUDALISME AL MAESTRAT DE CASTELLÓ (S. XIII-XV)

ENRIC GUINOT I RODRÍGUEZ
Universitat de València

La temàtica del feudalisme medieval valencià pareix que a la fi penetra d'una manera decidida pel camí de la seua definició i caracterització metodològica més coherent. Si els historiadors de les èpoques moderna i contemporània fa temps que iniciaren la comprensió de la història del País Valencià des del punt de vista del model de feudalisme, no es pot dir que l'època medieval haguera disfrutat de tal oportunitat.

Existia —i encara existeix, amb tot—, un greu buit en el model explicatiu dels trets del feudalisme existent al País del segle XIII fins al segle XIX. Es tracta del desconeixement del mecanisme de la seua constitució i de la seua posterior evolució durant els tres primers segles de la seua existència, durant allò que s'ha anomenat època medieval, encara que actualment alguns estudis ja es van plantejant els problemes bàsics d'aquesta caracterització, intentant anar posant els punts definidors de l'evolució del feudalisme valencià des de la conquesta fins a les Germanies¹.

Un primer plantejament teòric hauria de consistir en la consideració del feudalisme existent al País Valencià dins del context del mode de producció feudal imperant en aquests segles a l'occident europeu. Som de l'opinió que els trets definits fins ara respecte aquest feudalisme sí que permeten de parlar que el feudalisme pren a aquestes terres unes característiques pròpies; potser siga excessiu parlar de «feudalisme valencià», tal com fem, i seria més correcte metodològicament utilitzar la idea que el nou regne que neix al segle XIII es pot considerar una formació econòmico-social².

A partir d'aquesta idea podem plantejar-nos, quan s'instaura el mode de producció feudal a València, quin fou el mecanisme pel qual aquesta formació entrà en funcionament. Comptant amb els passos de la conquesta militar i ocupació dels pobles i castells, sens dubte el mecanisme clàssic pel que es regula la relació entre les dues classes antagoniques dins el feudalisme, la feudal i la camperola, són les cartes pobla, les quals fixen el nivell d'acumulació d'excedent de la primera sobre la segona, això és, la instauració de la renda feudal.

¹ Especialment interessants: A. Furió-F. García, «Algunas consideraciones acerca del feudalismo medieval valenciano», en *Homenaje a M. Tuñón de Lara*, Madrid, 1981, vol. 1, p. 109-122; I. Morant Deusa, «Aproximación al estudio del origen y evolución histórica del feudalismo en el País Valenciano», en *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, Univ. de Valencia, 1982, vol. III, p. 33-50; i el «dossier», «El feudalisme Mediterrani», a *Debats*, n.º 5 (1983), Inst. Alfons el Magnànim, València, especialment l'article de P. Iradiel.

² No entrem en aquest treball en el problema dels «feudalismes» i el feudalisme Mediterrani. Considerem molt important aquest problema, lligat a la crítica del concepte «mode de producció feudal» com a una unitat ampla i aplicable a tot arreu indistintament, i de fet el nostre treball insisteix en l'anàlisi de la situació concreta al nord del País Valencià i a través de la seua caracterització aporta dades per a la construcció d'eixe model/models.

No es tracta de l'únic mecanisme, ja que, per exemple, més d'una vegada s'especifica al Llibre del Repartiment el cens que es pagarà pel donatiu de béns, o quins altres drets senyoriais són retinguts o concedits: monopolis, serveis personals, etc., però són especificacions que unes vegades no es refereixen al camperolat i en general són molt incompletes i a nivell de béns concrets ho són tant com per deixar fora amplis sectors, ja siguin de població com territorials.

Per tant les cartes pobla van a ser prou útils com clarificadors de quin fou el nivell que s'establí, darrere la conquesta, en les relacions de producció senyors/camperols³. Els punts més significatius d'aquest nivell són la diferenciació prou nítida que s'estableix entre el nivell de la renda feudal sobre comunitats musulmanes i comunitats cristianes, en perjudici de les primeres, i així pareix ratificar-se la hipòtesi ja plantejada per P. Guichard i d'altres de què la visió idíl·lica d'uns musulmans molt ben considerats i tractats pels seus senyors és un mite.

Altres punts importants són que junt a l'atorgament de les terres al camperolat sota el sistema de l'emfiteusi, el nivell d'exacció per part de la classe senyorial, incloent el rei com un senyor més en el seu comportament amb la classe camperola, no és excessivament important ni greu en aquest primer segle després de la conquesta.

Si els components de la renda feudal són idèntics als existents tant a Catalunya com a Aragó: censos per la terra, delmes, monopolis, etc., la seua distribució proporcional i la significació de cadascun d'ells són prou diferents.

Amb l'anàlisi de les cartes pobla del Maestrat de Castelló es veu que a amples zones les prestacions personals són pràcticament desconegudes –a l'igual que el seu acompanyant clàssic, la reserva senyorial–, i, el que és més significatiu, el camperolat rep el domini útil de la terra en una part sensible dels casos d'una manera franca i lliure, sense pagament de cap tipus de cens en espècia o metàl·lic⁴.

Per tant la renda feudal es trobava constituïda en una ampla sèrie de senyorius pels diversos monopolis i regalies que aconseguirà retenir el respectiu senyor i, pel que trobem, una part prou substancial d'aquesta renda consistia en la part més o menys important de delme que cadascun dels senyors de la zona del Maestrat aconseguí acaparar front a la institució eclesiàstica, variant bàsicament l'esmentada part entre 1/3 i la meitat del delme.

Això no vol dir que a altres zones no existís una renda de la terra més elevada, és el cas de certes parts de l'Horta de València, de la Ribera (Sueca, etc.) o més al sud, però pareix que això es troba més restringit en aquest segle XIII a les àrees de regadiu o similars, vora dels nuclis urbans més importants i afectant també quasi per unanimitat als casos de poblats musulmans, probablement majoritaris en el conjunt del nou regne.

Un altre punt significatiu és que les diferenciacions locals són amples però referint-se més a les existents entre pobles d'un o altre senyor, més que les de poble a poble. Això és, que tots els pobles d'un mateix senyor tenen un nivell de renda pràcticament idèntic però, evidenciant-se notables diferències de nivell amb els pobles d'altres senyors. I molt important, la línia divisòria no pareix que a aquests moments del segle XIII es trobe entre senyoriu i reialenc.

³ E. GUINOT RODRÍGUEZ, «El problema de la renta feudal y los fueros. Un análisis de las cartas puebla del siglo XIII en el norte de Castelló», *Saitabi*, Univ. de València, t. XXXIII, (1983), p. 59-83.

⁴ Als pobles de senyoriu valencians la terra no era al·lodial normalment, sinó que era detentada pel camperolat en emfiteusi però, en no pagar cap cens per al seu conreu, la qualifiquem de franca.

L'estudi de les pobles del Maestrat de Castelló permet afirmar que la diferència nítida i clara en el nivell de la pressió i la renda feudal es trobava entre pobles de senyoriu eclesiàstic per una banda (Ordes Militars del Temple i Hospital, i monestir de Benifassà) i pobles de senyoriu laic i de reialenc per l'altra, amb molt escasses diferències entre aquests últims, no podent dir-se que el veïns de les viles reials a aquesta zona del nord del País Valencià (Morella, Peníscola, Onda...) siguen menys gravats que els seus conveïns de senyoriu laic (Culla, Benassal...)⁵.

Una darrera conclusió sobre aquests pobles és que el nivell d'una renda feudal més exigent sobre el camperolat i per tant d'unes consideracions sobre un règim senyorial més dur no coincideix amb la divisió clàssica d'ús del fur d'Aragó o fur de València. S'ha afirmat en general que el fur d'Aragó és més senyorial i que les condicions del camperolat als llocs poblats amb dit fur eren més dures, si més no, que als llocs poblats amb fur de València. Es veu, doncs, que això no és cert i que precisament són els pobles amb una renda feudal més exigent per al camperolat els que es troben poblats a fur de València o a Costum de Lleida, i viceversa amb el fur d'Aragó. La consideració subsegüent és que el fur no és un element decisiu —almenys en aquest primer segle— en la caracterització de la renda feudal, tenint un paper més complementari i de marc de funcionament i, pel que pareix, la donació d'un o d'altre respon més a criteris de mentalitats que purament econòmics⁶.

Davant l'interrogant sobre la generalització d'aquestes situacions a tot el País, és necessari insistir en la caracterització de la formació econòmico-social del feudalisme valencià com un possible model amb diverses situacions internes, responent bàsicament a una delimitació comarcal, tant a causa dels diversos membres de la classe feudal que controlen unes zones o d'altres, com per la diversitat dels mitjans de producció dominants a cada zona, tant a nivell de l'existència de regadiu significatiu o no, o del paper de la ramaderia en el context de la comarca, com a nivell de la situació de cada grup social en ella, siga en proporció a la importància de cadascun d'eïls respecte als altres, siga a l'existència o no de població musulmana, siga a la presència de nuclis urbans que permeten l'existència de grups de mercaders i d'artesans. El resultat de tot això serà la diferent resposta que es donarà en cadascuna d'eïxes zones o comarques davant els canvis i l'evolució del sistema.

Evidentment la situació inicial que reflecteixen les cartes pobla no tardà a canviar; la formació econòmico-social, dinàmica, anà evolucionant amb el temps, amb el pas de les conjuntures i seguint la tendència general del segle: la de l'expansió i creixement quantitatiu dels mitjans de producció, pel que pareix és un fenomen que tardà una mica a donar-se de forma nítida, fins a finals d'aquest segle XIII⁷.

⁵ És ben clar que parlem del període de transició i consolidació del model de feudalisme i senyoriu al llarg del segle XIII, quan els senyors hagueren de donar amples llibertats, semblants, a nivell formal, a les de les viles reials per tal que la gent acceptara de repoblar els seus senyorius i no anara a altres llocs. Quan acabe aquest període la constant de molts senyors serà intentar reforçar el seu domini, cosa que solament aconseguiran en part, tal com vorem.

⁶ Volem insistir en què no plantegem que el fur d'Aragó siga més o menys «burgés» o «antifeudal» que el de València ja que no entrem a comparar-los i estudiar-los. Sols constatem el nivell de la renda feudal a cada poble i després comparem amb el fur que té; això és suficient per posar en dubte totes les generalitzacions que s'han fet sobre el tema.

⁷ P. GUICHARD, «Las transformaciones sociales y económicas», en *Nuestra Historia*, València, 1980, vol. 3, p. 97-106.

El procés consistiria en què en línies generals hi hauria una primera època d'ocupació militar i d'obtenció de beneficis de la guerra i el saqueig, allargant-se el període més enllà de la fi de la guerra declarada amb els musulmans, i extenent-se confusament en el temps de les dues revoltes del 1248 i 1276, i al mateix temps coincidint amb la lenta extensió dels nuclis de colonització camperola i clarificació de l'exacció sobre les viles musulmanes.

Aquest període aniria donant pas, en l'últim quart del segle, a un sistema prou més organitzat, en el qual s'hauria consolidat l'ocupació de terres a molts llocs i s'extendria l'establiment de noves parcel·les, en posar en conreu les margjals i l'inici de l'especialització ramadera a certes zones, com en el cas de l'esmentat Maestrat de Castelló.

Si més no, les variacions sobre la situació que establegueren les cartes pobla no es refereixen només als mitjans de producció, sinó que impliquen també de manera destacada les característiques i nivell d'organització i consolidació del feudalisme valencià.

Per una banda, els trets d'aquest feudalisme als països de la Corona d'Aragó es trobaven en procés d'evolució, especialment respecte al paper de la monarquia dins l'escala feudal i avançant cap al reforçament de les seues atribucions. Aquest procés també continuà a les terres valencianes i provocà els conflictes que es donen amb la noblesa, la polèmica dels furs i els xocs entre oficials reials i senyors al llarg del segle XIII.

Per altra banda el procés d'evolució d'aquest feudalisme al país no té un ritme propi ni característic en aquests primers segles; com la conquesta, i per tant el seu naixement, s'ha produït ja avançant el segle XIII i importat de fora, amb els trets típics tant d'Aragó com de Catalunya, i amb contacte amb el mode de producció existent a la València musulmana, el resultat és un «tempo» propi, una periodització específica que, dins un cert context global, posarà les èpoques d'expansió i les de crisi en moments probablement diferenciats dels fixats per a altres zones de l'occident europeu.

Pensem que el segle XIII i XIV al País Valencià tenen un ritme propi, basat en els passos que es donen de cara a la major organització, consolidació i, a la fi, la major «complexitat» del mode de producció feudal, i, per tant els canvis que es donen en aquest període respecte al nivell de la renda feudal, les relacions de producció, etc., no responen linealment i exclusiva al mecanisme de funcionament del feudalisme a d'altres zones, sinó que també vénen marcades per les diferents etapes que es donen fins la major homogeneïtzació de trets i funcionament amb altres formacions econòmico-socials, especialment les peninsulars.

Es tracta de plantejar-nos quin és el significat de tots els canvis de tipus molt divers que es produeixen en aquest període referits tant a nivell de la renda feudal com dels mecanismes de funcionament del sistema i de les relacions de producció. Normalment s'ha parlat de què aquests fenòmens, com ara l'aparició de certs drets senyorial, l'extensió de la jurisdicció alfonsina, l'alienació de les viles i pobles del patrimoni reial en favor de diversos senyors, etc., tenen una explicació com a símptomes d'un procés de senyorialització i d'enduriment de les condicions del camperolat. Així es passaria d'una situació de més llibertat i més favorable als camperols a meitat del segle XIII quan la repoblació a una escala de situacions successives durant els dos segles posteriors, cadascuna d'elles més favorable als respectius senyors, els quals aconseguien imposar unes condicions d'acumulació d'excedent més abocades als seus interessos de classes. Les embranzides que rebé aquest procés per part del camperolat, especialment al segle XIV i amb una fita destacada a les Germanies, serien tan sols les respostes de-

sesperades dels pobladors a l'empitjorament ben visible de la seua situació i com a reacció de les actuacions senyoriales en contra dels seus drets i privilegis favorables de l'època de la repoblació.

Pensem que sí que existeix una postura de la classe senyorial valenciana de cara a limitar les franquícies del camperolat i augmentar els seus ingressos, però això és un fenomen general i comú dins del mode de producció feudal i per tant no és un procés linial i homogeni, en el qual predomina una tendència, la «senyorialització», i s'avança per eixe camí sense més alteracions que les possibles protestes/altercats per part dels camperols.

El procés al cas valència és molt més dialèctic i complex en intervenir-hi més factors i més diversos que al model clàssic de feudalisme europeu. Ací ens trobem el desenvolupament típic dels segles XIII i XIV del feudalisme, amb els seus processos de creixement i crisi dels mitjans de producció, d'evolució en les relacions de producció i de les formes de funcionament i organització del sistema feudal, i amb un procés de crisi general del mode de producció que a d'altres zones es dona a partir del segle XIV.

Però junt a aquest procés més clàssic s'afegeix el problema de la instauració del feudalisme a meitat segle XIII i, a més a més, això esdevé d'una manera lenta, allargant-se durant quasi tot el segle XIV, per la qual cosa durant tot aquest període es van introduint mecanismes, mètodes i costums de funcionament, solucions dels problemes i formes d'organització que ja s'havien donat d'una altra manera, o almenys els seus antecedents, a les zones del feudalisme clàssic.

El resultat és que molts canvis en la renda feudal i especialment en el nivell organitzatiu de les relacions de producció i dels trets del feudalisme poden respondre també a aquest procés i no estrictament a una situació de «senyorialització» i enduriment de la situació del camperolat. Volem dir que en trobar-se durant els segles XIII i XIV en un període de creixement i extensió dels mitjans de producció, l'augment de la renda feudal es produeix tradicionalment per aquest augment quantitatiu i la resposta de la classe feudal no és la mateixa que la que es dona quan vinga la crisi i s'afonen els seus ingressos.

Per tant la situació de canvis en les relacions de producció es pot explicar de manera diferent a la simple «senyorialització», parlant-ne d'un procés de «major complexitat» en el mecanisme de funcionament del feudalisme, el model es va enriquint en els seus aspectes, diversificant-se i al mateix temps apropant-se més als models clàssics, però tot prou lentament. Tot això, doncs, no implica linealment un empitjorament de la situació del camperolat ja que l'augment dels «drets senyoriales», i a la fi del valor de la renda feudal, es pot vore compensat perfectament per l'augment que hi ha en la producció i l'extensió de l'activitat econòmica. Potser siga veritat que la renda feudal augmenta per damunt de tot això i ara la classe feudal en general acapara una proporció d'excedent superior a la d'abans, però això sols es podria valorar correctament per estudis de la productivitat en casos concrets i comparacions del nivell d'excedent que es quedarà el senyor respectiu.

Plantejat el problema del període d'expansió, en centrar-nos i concretar com es dona a l'àrea del Maestrat de Castelló comprovem que el model socioeconòmic que s'implantà en un primer moment fou un model agrari, de secà, allunyat de l'activitat comercial i marítima, i també relativament allunyat al llarg del segle XIII de l'activitat ramadera, la qual solament apareix com a complement de l'agrícola.

El creixement del sistema a la zona del Maestrat, des d'aquestes bases, es va fer, doncs, en funció tant d'un creixement quantitatiu, més gent i més terres,

com d'eixe procés de consolidació dels mecanismes de funcionament del model de feudalisme, influenciat-se mútuament els dos aspectes⁸.

En el cas del nord del País Valencià podem concretar una sèrie de símptomes d'eixe creiximent: des de l'ocupació del territori (i una seva variant és l'existència de noves parcel·lacions), procés desenvolupat tant als pobles de reialenc com pels mateixos senyors o els seus delegats als senyorijs, fins a l'organització i expansió de l'activitat ramadera, la qual es consolida a partir de finals del s. XIII, coincidint amb l'època en què els Templers s'extingueren pel Maestrat i generalitzaren una sèrie de normes sobre dita activitat.

Es pot parlar, doncs, d'un lent canvi en el model organitzatiu socio-econòmic plantejat a aquesta àrea, en la que d'una situació en la qual les petites explotacions agràries són la base del funcionament del sistema, es va passant ja a inicis del segle XIV a un nou model de funcionament en el que l'activitat ramadera serà cada vegada més important i és la que aportarà més recursos als seus pobladors durant més d'un segle, seguint amb això les pautes d'una adequació de l'activitat econòmica a la realitat dels mitjans de producció i medi natural propi del Maestrat⁹.

Un altre aspecte que ens dóna una idea de la tendència al creiximent del sistema són els canvis que es produïren en la situació dels monopolis, bàsicament en el procés d'establiment emfitèutic a favor de vassalls o pobles sencers dels molins, forns i almàsseres; i també es pot incloure l'augment de l'activitat comercial reflectida en la creació de mercats i fires¹⁰.

Per últim, la conflictivitat de finals del s. XIII per qüestió de límits entre pobles i, especialment, les baralles per qüestió d'ocupació i delimitació de les pastures i deveses estan parlant justament de la major activitat i ocupació del territori¹¹.

Un procés paral·lel i simultani al del creiximent dels mitjans de producció a les terres del Maestrat fou el de la consolidació i organització del «mode de producció feudal» que s'hi donà a partir de la situació creada amb el punt zero que marcaven les cartes pobla.

Un dels aspectes en què es concretà aquest procés és el de la fixació dels límits dels respectius senyorijs ja que no són estranys els pleus entre diversos senyors per controlar partides frontereres entre ells: O. Hospital i monestir de Benifassà per Rossell; Xert i St. Mateu contra Morella, etc.

Per altra part el procés esmentat també es constata per la lenta clarificació que es va produir respecte a la participació de la monarquia en una porció de

⁸ La majoria de les dades amb què ens basem per a plantejar aquest procés general apareixen reflectides, citades i explicades a la nostra tesi doctoral, *Campesinos y Ordenes Militares. Antecedentes y desarrollo de un señorío valenciano: la Orden de Montesa. Siglos XIII y XIV*. Universitat de València, 1984, publicada per la Diputació de Castelló amb el títol *Feudalismo en expansión en el Norte valenciano*, 1986.

⁹ Són abundants les notícies sobre ramaderia a finals del s. XIII al Maestrat, moltes referides a establiment de bovalars i deveses als pobles i d'altres a donar privilegis de lliure pas i pasturatge a altres zones, així com acords i baralles amb els pobles veïns, cas de Morella, sobretot.

¹⁰ Encara que no pareix existir una política clara i definida de concessió de monopolis a favor de gent que viu al Maestrat, sí que es constata una tendència a anar establint-los, especialment a les viles de reialenc: Onda, Peníscola, Morella...; en quant a fires i mercats en trobem en aquesta època a St. Mateu, i a Onda, el mercat.

¹¹ Un cas típic és l'enfrontament entre Morella i els pobles de la Batllia de Cervera, amb St. Mateu al davant, per qüestió de deveses i vedats al ramat del veí; un altre cas és la baralla de 1317 entre Peníscola i Ulldecona pel repartiment de les aigües del riu de la Cènia. I un poc diferent, en raó del creiximent intern de la població, és el desig de Benicarló i Vinaròs de constituir-se en municipis autònoms de Peníscola, plet iniciat ja el 1305 i prou durador en el temps.

l'excedent camperol dels senyorijs valencians. Al llarg d'aquesta etapa inicial els senyorijs es constituïren d'una forma prou autònoma a partir de les donacions reials i el procés de consolidació del reconeixement dels drets reials dins els senyorijs fou lent, a més a més influït pel procés general de consolidació de la institució monàrquica a l'àmbit de la Corona d'Aragó¹².

Pel que pertoca a l'altre sector de la classe feudal dominant, l'Església diocesana, també passà aquest segle XIII per un procés de consolidació dels seus drets dins els senyorijs valencians, partint-se d'una situació en la qual cadascun dels senyors s'apropiava de tot el delme de les seues terres per a arribar a acords de repartiment sobre ells; primer amb el rei —el terç del delme—, després amb els senyors laics, per últim, i més polèmic, amb les Ordes Militars. Un cas peculiar és el de la majoria de pobles del Maestrat, en la primícia va quedar en mans dels seus veïns i per a les necessitats del comú¹³.

Una altra característica d'aquest període és l'evolució en la situació de les jurisdiccions. Donades les condicions inicials de la repoblació valenciana, no fou rara la situació en què els senyors rebien un poble o territori sense cap tipus de jurisdicció, civil o criminal, sobre ells; als pobles del Maestrat la diversitat de situacions fou gran, recolzada en el diferent tipus de senyor de cada lloc. A finals del segle XIII, però, darrere la forta polèmica foral de l'època, la qual amagava la tensió noblesa/monarquia per clarificar la intervenció reial als senyorijs, es passà a una etapa en la qual la consolidació dels poders respectius d'ambdues parts portà a facilitar la cessió de la jurisdicció per part del rei als senyors que no la tenien, cosa que va succeir a la majoria de pobles de la zona¹⁴.

Com a visió global de la instauració i evolució del feudalisme valencià, després de concretar el creiximent de les forces productives al Maestrat i la seua evolució paral·lela centrada bàsicament en el procés de profundització i diversificació dels mecanismes del seu funcionament, el balanç de la relació d'ambdós apartats és el d'una conflictivitat ampla producte dels ajusts entre els dos aspectes.

La conflictivitat del sistema en general podem englobar-la en tres apartats segons els seus protagonistes: els conflictes dins la pròpia classe camperola, escassos en aquesta època, es troben centrats bàsicament en problemes de límits dels termes municipals, la raó de fons dels quals cal cercar-la en l'aprofitament de les pastures i el creiximent demogràfic i ramader de territori¹⁵.

El segon tipus és el més clàssic, oposant senyors i camperols, centrat primordialment en decantar cap a cadascuna de les dues bandes l'equilibri existent en el repartiment d'excedent camperol¹⁶. En quant al tercer és el corresponent al

¹² Són passos d'eixe procés, la clarificació del cobrament d'impostos reials, cas de la peita i quèstia, de la cena d'absència i especialment del monedatge o morabati, del qual encara el 1290 està pactant el repartiment entre Alfons III i les Ordes de l'Hospital i el Temple, als seus senyorijs valencians.

¹³ Aquesta situació perdurà a prou llocs fins a la guerra de la Unió i en part encara més tard; en quant al delme hi ha pobles que no és fins a las dècades de 1260-70 quan el bisbe de Tortosa aconsegueix de recuperar-ne una part; abans els ha rebut íntegrament el senyor del lloc.

¹⁴ Donació del *mer i mixt* imperi de Xivert als Templers (1298), de Peníscola (1294); als Hospitalers el d'Onda (1280 i 1298), Vilafamés (entre 1287 i 1300)...

¹⁵ Ja hem comentat abans els freqüents plets, baralles i furts de ramats entre Morella i pobles de l'Orde del Temple i Hospital.

¹⁶ Alguns vegades seran els camperols qui prendran la iniciativa i es negaran a pagar delmes, oferint resistència als oficials reials o senyoriais i atacant els béns d'altres senyorijs, especialment els musulmans. Són destacats els conflictes de diversos pobles de la zona per controlar la primícia, el de Peníscola i Onda contra el seu batlle en 1280, i el de St. Mateu i altres viles de la batllia de Cervera contra el nomenament de notaris i escrivans pel rei en règim de monopoli (1279). Per contra, a ►

xoc d'interessos entre els membres de la classe feudal pel repartiment de l'excedent camperol, el qual es troba molt remarcadament per situar-se a l'etapa de consolidació i organització de «l'aparell» feudal, etapa en la qual encara no s'havien definit els drets i àmbits d'actuació de cadascun dels sectors de la classe dominant, i això es resolvia per aquestes tensions¹⁷.

Abans de continuar amb l'evolució del sistema al llarg del segle XIV vindria fer uns aclariments complementaris sobre els trets de la renda feudal a la zona del Maestrat de Castelló davant la seua repercussió en la continuïtat i reproducció del sistema¹⁸.

Encara que no siga el moment per discutir el tema de la possible classificació de la renda feudal i les diverses propostes que existeixen, almenys volem aportar la idea de posar en qüestió el tema de la jurisdicció, del seu paper com a protagonista de la coerció extraeconòmica i de la consideració d'una part de la renda com a procedent dels anomenats «drets jurisdiccional». Tot això s'hauria d'anar posant en parèntesi i caldria desenvolupar més el concepte de propietat territorial feudal, tal com l'han definit B. Clavero i S. Moreta¹⁹, així com el paper que exercia en eixa coerció el fet de la constitució del senyoriu com a tal i la ràpida consolidació del domini territorial pel senyor.

Això ens pareix decisiu en el cas valencià perquè ací el rei atorgà pobles i terres als nobles i aquests prengueren possessió de tot el que hi havia; a continuació ells procediren a donar, sempre en emfiteusi, almenys al Maestrat, el domini útil i el conreu de la terra als camperols que aconseguïen assentar als seus pobles i, en base al diferent nivell amb el que s'enfrontaven ambdues parts a l'accés a la terra, es donà la fixació del pagament d'una renda concretada de formes diverses i en favor del senyor, i el mateix va passar amb la resta dels anomenats «drets senyorials», donant-se a molts senyorius aquests fets sense que el senyor del lloc tinguera la jurisdicció, la qual seguia en mans dels oficials reials de les viles de reialenc properes.

Respecte a la gestió de les rendes als senyorius del Maestrat, el seu control directe i constant pel senyor era mínima ja que no hi havia reserva senyorial i la majoria dels monopolis o estaven arrendats o establerts emfiteùticament, essent la tendència, constant al llarg del segle XIV, l'anar augmentant la segona condició. El més normal era que el senyor arrendara totes les rendes ordinàries, fixes i preestablertes del seu senyoriu en subhasta pública i a curt termini, un, dos, tres anys, reservant-se tan sols el control de les multes i la gestió dels impostos o peticions extraordinàries.

La quantificació que hem fet de la renda feudal de l'Orde de Montesa al segle XIV ens ve a mostrar que no tots els pobles tenien exactament la mateixa ti-

► vegades foren els senyors o els seus oficials els que pregueren la iniciativa de cobrar un nou impost o exigir un dret que abans no rebia, al qual s'afegien assalts i furtus protagonitzats a les darreres dècades del s. XIII per diversos senyors de la zona.

¹⁷ Conflictes, moltes vegades, entre oficials reials i senyors per voler intervenir dins els seus senyorius; també el del repartiment del delme i l'exempció de terres i alqueries senyorials situades dins el terme general de les viles reials; en no respectar els oficials reials les franquícies de pas a vassalls de senyors de la zona, etc.

¹⁸ Tots els comentaris que fem sobre la renda feudal al Maestrat es basen en els resultats de la nostra Tesi doctoral abans esmentada sobre el senyoriu de l'Orde de Montesa, tesi on analitzem amb molt de detall tots aquests problemes.

¹⁹ B. CLAVERO, *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla (1369-1836)*, Madrid, 1974, i S. MORETA, *Malhechores feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla, ss. XIII y XIV*, Madrid, 1978.

pologia de «drets senyoriais» encara que a tots ells siga predominant la renda agrícola procedent en la seua quasi totalitat del delme i a algun cas també de la partició, mentres que la renda ramadera no era marcadament important, sobretot tenint en compte el seu paper en el desenvolupament productiu de la zona. Per altra part els pobles que al s. XIII havien segut al llarg d'un període reials mantenen una major importància de les rendes tretes del comerç i dels impostos directes.

També es constata la importància que tenien les imposicions fiscals extraordinàries (subsidis, peticions, etc.) ja que feien pujar molt el nivell mitjà de les ordinàries establertes a cada poble i, a més a més i segons els pobles, eixe nivell mitjà del que pagaven dividit pel nombre de focs del lloc, això és, «la renda per foc», si se'ns permet aquesta generalització i concepte, variava marcadament d'uns pobles a altres, sent en general molt més baixa a les terres del Maestrat que als pobles de l'horta de València.

Això darrer és molt important ja que pot ajudar a explicar perquè quan es desequilibre la balança i augmente la pressió fiscal extraordinària se supere el nivell màxim exigible als camperols del Maestrat en proporció a la productivitat de les seues terres i la crisi de reproducció del sistema quede en evidència. Per altra part el que siga el bloc de les imposicions fiscals directes el que augmente amb els inicis de la crisi, front a l'estancament i probable disminució posterior de la renda agro-pecuària en funció de la caiguda demogràfica i, davant el fracàs senyorial per a acaparar les noves rendes comercials: cises municipals, sistema de les «coses vedades» i nous impostos de les generalitats, marquen de forma característica l'evolució del model feudal almenys al nord del País Valencià.

Prosseguint, doncs, l'evolució del sistema al llarg del s. XIV a l'àrea estudiada constatem que l'evolució de la corba demogràfica es caracteritza per un tret molt definit: el creixement continu del nombre d'habitants. A molts llocs el nivell inicial havia estat zero, en no mantenir-se els pobladors musulmans i iniciar-se amb la carta pobla l'assentament humà cristià; a partir d'això la població del Maestrat va créixer de pressa, i no es limità a un creixement vegetatiu sinó que fou imprescindible l'aport immigratori²⁰.

No és molt clara la incidència de la pesta des del 1348 en la fractura del creixement demogràfic encara que pareix plantejar-se una situació de conseqüències no gaire greus. Les dades del 1373, primer any conservat del morabatí, evidencien una població a l'àrea superior a la de principis d'eixe segle però aquest és el màxim quantitatiu documentat; a partir de dita data i amb lleugers daltabaixos i variacions locals a curt termini, la tendència és molt clara fins a finals del s. XV: un descens continu de la població que té el fons de pou a l'època de la guerra de Catalunya²¹.

²⁰ No entrem a debatre el tema de la importància del factor demogràfic com a decisiu en l'evolució del sistema feudal, encara que no acceptem els plantejaments neo-malthusianistes de M.M. Postan i E. Le Roy Ladurie, i assumim les crítiques que n'han fet R. Brenner i especialment el treball de G. Bois *Crise du féodalisme. Economie rurale en Normandie Orientale du début du 14e s. au milieu du 16e s.*, Paris, 1976, així com les observacions al cas castellà de R. Pastor, «Demografia i modo de producció feudal: acerca de las posiciones de la historiografía actual sobre el problema», *Revista Internacional de Sociología*, Barcelona, n.º 29, 1979.

²¹ Les dades demogràfiques es troben treballades a la nostra tesi citada i a partir del morabatí, Archivo Reino Valencia, Mestre Racional, n.º 10.886, 10.870 a 10.880. Les notícies d'altres comarques sobre l'evolució de la població a finals del s. XIV i al s. XV donen una evolució prou semblant en general: és el cas de la Plana de Castelló, R. Ferrer, «La Plana: su estructura demogràfica en el s. XV», *Cuadernos de Historia, Anexo Rev. Hispania*, t. V (1975), p. 67-91; de la comarca de Sogorb, F. Arroyo, «Estructura demogràfica de Segorbe y su comarca en el s. XV», *Hispania*, ►

En quant a l'evolució de les forces productives al Maestrat al llarg del s. XIV es mantingué el creiximent de l'activitat agrícola encara que relegada a un paper relativament secundari. En línies generals es podria parlar d'una disminució del conreu de cereals, arribant-se a caresties, d'un manteniment de les vinyes acompanyat de mesures proteccionistes als vins locals, i d'un augment de la producció olivarera juntament a la introducció i difusió d'un nou conreu rendable: el safrà.

Front a aquesta situació la major riquesa al territori del Maestrat no provenia directament de l'agricultura sinó de l'activitat ramadera i exportadora de llanes. El segle XIV significà un creiximent molt fort de l'esmentada activitat, més fort al seus inicis i mantenint-se alt després, i no limitada a nivells quantitativs sinó introduint transformacions socials en el context dels senyorius de la zona, contribuint a consolidar i estructurar jeràrquicament les comunitats rurals, a empenyar el seu procés de diferenciació social i a dotar-les de mecanismes de poder local, municipal, front al senyor i, al cas de viles de reialenc, front al rei²².

L'altre apartat del creiximent econòmic al Maestrat fou l'activitat comercial lligada a la ramaderia per l'exportació de llanes, procés que va comptar amb el recolzament senyorial per mig de la seua política de consolidació de ports i embarcadors, creació de nous mercats i fires, i reducció de la legislació prohibitiva a la lliure circulació de mercaderies, i fins i tot cessió a algunes viles de les rendes senyorials que gravaven el comerç²³.

Encara que el creixement global del sistema a nivell quantitativ afavoria els senyors de la zona, i és el cas de l'Orde de Montesa, aquest procés tingué la seua contradicció en les característiques de la seua renda feudal, basada aclaparadorament en la producció agrícola, fet pel qual l'augment de les seues rendes no va poder acompanyar el nivell a què estaven arribant almenys un sector dels seus vassalls, i es produí un desequilibri important entre el nivell d'excedent que s'anava produint cada vegada i la part proporcional, la qual aconseguien apropiarse els senyors del Maestrat.

Per altra banda la política monàrquica de creació de nous impostos, comú a d'altres països i materialitzada en tres vies: les cises municipals, les generalitats i les coses vedades, tan important en la recuperació de la renda feudal per a molts senyors, tal com passa a Castella amb les alcabales, no prossegueix en la mateixa direcció en el cas valencià perquè mentre les cises, després d'un any de repartiment entre diverses mans, es decantaren en favor de les hisendes municipals, les generalitats i les coses vedades, d'una manera o d'una altra varen romandre en mans de la monarquia, siga directament o per la institució de la Generalitat, contribuint en última instància a salvar la Hisenda reial, i amb tot

► t. XXIX, 1969, p. 287-313; i, de la d'Alzira, P. López Elum, *Contribución al estudio demográfico de la comarca de Alzira en el s. XV*, Tesis de Licenciatura inédita, Univ. de València, 1970, i notícies d'altres llocs com el camp de Morvedre.

²² Les notícies sobre l'expansió ramadera al Maestrat són molt amples, a diferència de les existents sobre l'activitat agrícola; al llarg del s. XIV es crearen bovalars i deveses a quasi tots els pobles i es regulà, en alguns d'ells, el funcionament dels tribunals del lligalló i la gestió comunal dels pasturatges; sens dubte un element decisiu en tot això per a donar-li continuïtat, no d'iniciar-lo, fou l'entrada de factors italians al Maestrat comprant llana i altres productes, no sent estrany que tingueren responsabilitat en la introducció del safrà; entre ells es trovaven els factors del famós mercader Francesco di Marco Datini, de Prato.

²³ Així es donen les llicències per usar com a carregadors les platges de Vinaròs, Benicarló, Peníscola i Alcossebre; també es creen el mercat de Benassal i la fira de St. Mateu, i les franquícies de lleuda als mercaders de St. Mateu als ports de la zona, o de l'ús del pes i mesura a les viles

això un dels mecanismes típics de recuperació de la renda feudal dels senyors, l'apropiació de la nova fiscalitat comercial, no es va produir a les terres valencianes²⁴.

Per tant i en línies generals, l'evolució del feudalisme valencià es va produir en un procés de creiximent de les forces productives al llarg dels segles XIII i XIV, tant a nivell demogràfic com econòmic, i podent-se situar l'etapa d'inflexió en el període 1370-90, donant pas després a la seua crisi.

En anar creixent el sistema de forma quantitativa, la renda feudal va anar augmentant de la mateixa manera i fins i tot podem dir que hi ha un clar dessig senyorial d'afavorir aquest procés tal com es comprova en tota una sèrie de casos.

Mentre el sistema globalment continuà creixent, l'interès senyorial es va centrar en l'alteració del marc de privilegis i franquícies que posseïen els pobles en raó de les especials condicions de la repoblació en el segle XIII, pugnans, tal com fa l'Orde de Montesa, per aconseguir el control dels mecanismes jurisdiccionals, i no tant per les seues rendes, les quals eren prou reduïdes en la pràctica, sinó perquè aquests mecanismes eren l'expressió i instrument del poder feudal i eren els mitjans a través dels quals aconseguiria l'imposar-se políticament en els moments de crisi, i al mateix temps i molt important, augmentar de manera efectiva la pressió sobre els vassalls del senyoriu, la pressió necessària per a aconseguir els nous subsidis i donatius extraordinaris que salven l'economia senyorial²⁵.

En el cas del senyoriu de Montesa i en referència a la relació senyor/vassalls al llarg d'aquest segle XIV es constata una actuació en certa forma contradictòria ja que tota la sèrie de concessions que afavoriren la consolidació de la comunitat camperola, la seua capacitat d'organització i també de major resistència a les futures pressions senyorials no apareixen com conscients sinó més aviat dirigides a la millora de l'activitat productiva i creiximent demogràfic del senyoriu²⁶.

Aquesta actuació senyorial es comprova també en el procés, desenvolupat a la dècada de 1320-30, de consolidació del poder municipal amb la regulació dels poders i forma d'elecció, similar a la del reialenc, dels càrrecs municipals: Justícia, Jurats i mostassà, sense intervenció senyorial en l'esmentat procés d'elecció, així com a la concessió d'atribucions als Justícies locals i a la seva posterior jerarquització entre uns i altres Justícies, inclosa la concessió del *mer imperi* i jurisdicció criminal en primera instància²⁷.

Contràriament a tot això la política senyorial pel que fa al tema de la intervenció d'una jurisdicció aliena —la de la monarquia— dins el seu senyoriu va ser

²⁴ Aquest tema del control de les noves imposicions es troba estudiat i detallat a la nostra tesi citada. És un punt clau del procés d'evolució del feudalisme valencià, i de quina és la sortida de la crisi de reproducció del sistema que està demanant urgentment un estudi.

²⁵ Reflex d'això és el control senyorial sobre les apel·lacions de la tinença de Culla a partir del 1327 i especialment la compra del *mer imperi* i jurisdicció criminal de Sueca, Onda, Vilafamés, Perpinyent i Montrou feta pel Mestre de Montesa al rei el 1343.

²⁶ És el cas de la concessió de franquícies de tipus divers als pobles, de recolzament de l'organització ramadera dels veïns, de la concessió i establiment emfitèutic de monopòlis a favor de veïns o municipis, de les periòdiques ratificacions dels privilegis i franquícies de cada vila...

²⁷ La lliure elecció dels càrrecs es troba documentada per a St. Mateu, Traiguera i altres pobles de la batllia de Cervera, a Benicarló i lògicament a Vinaròs i Peníscola, i a Vilafamés; per altra part això succeïa a la resta de pobles de la zona al cap d'uns anys.

molt més clara; a poc a poc l'Orde de Montesa va anar aconseguint de controlar tota la jurisdicció en el seu senyoriu i també les apel·lacions reials, fet amb què trencà el marc de franquícies del qual gaudien alguns pobles –bàsicament els de la tinença de Culla–, des de l'època de la conquesta; simultàniament va desenvolupar un front interior per anar aconseguint poble rera poble el canvi del fur d'Aragó –en el qual es basaven eixes franquícies dels pobles– pel fur de València, encara que amb això solament tingué un èxit parcial i només amb la derrota dels pobles a la guerra de la Unió es va produir el total triomf senyorial²⁸.

Conseqüència de tota aquesta pressió senyorial contra els seus pobles és la participació quasi unànime del Maestrat en les files dels Unionistes rebel·lats, tant els vassalls de Montesa com les viles reials del terme general de Morella, aliant-se, doncs, a la ciutat de València. Les causes de la participació de cadascun dels sectors són diverses i en el senyoriu de Montesa anaven lligades a eixa pressió que s'estava exercint en els últims anys contra ells: control de la jurisdicció, limitacions als aveïnaments i mobilitat dels vassalls, investigacions als oficials municipals en acabar el seu manament anual sobre la seua gestió, etc., política que xocava amb el procés de consolidació del municipi rural i amb la major força dels seus grups dirigents gràcies al creiximent econòmic que s'estava produint; de fet seria la pròpia dinàmica interna de les relacions de producció la que portaria als vassalls del senyoriu a la rebel·lió contra el seu senyor.

La derrota dels Unionistes va comportar una sèrie de mesures favorables als interessos senyorials, tant econòmiques com jurisdiccionals, les quals varen significar el punt màxim de la política senyorial desenvolupada fins aleshores de forma tan clara per l'Orde de Montesa. Els pobles pagaren fortes multes al llarg d'uns quants anys, varen haver de renunciar a una part de la primícia que retenien com a font de recursos municipals, renunciaren a diverses franquícies de les quals gaudien i, especialment els pobles que quedaven, finalment renunciaren, tal com hem dit, al fur d'Aragó i a les apel·lacions a la justícia reial, i hagueren d'acceptar el fur de València perdent així, part de les seues franquícies.

A partir d'aquests fets es van succeir uns anys durant els quals els senyors valencians, i Montesa en primer lloc, hagueren de fer front a un fort augment de les seues necessitats econòmiques, fruit tant de la tendència del període, de la inflació dels preus com de les despeses de la guerra amb Castella –la guerra dels dos Peres–, front a una renda feudal de creiximent lent basada en l'expansió quantitativa del sistema, elements als quals s'afegí una conjuntura negativa per a eixa expansió en generalitzar-se els conflictes bèl·lics i els problemes epidèmics.

Al mateix temps es va donar l'oportunitat senyorial d'exigir nous serveis econòmics als seus vassalls en raó de les necessitats de la guerra, amb una nova fiscalitat que s'extén, la guerra, convertida en via complementària d'acumulació senyorial i, per últim, l'ocasió de millorar els drets senyorials als pobles aprofitant la seua victòria en la Unió, concretant-se en la imposició de cises, l'apropiació de la primícia, els canvis de fur, pèrdua de franquícies i en les fortes multes que sens dubte portaren a diversos pobles a l'endeutament i a la ruïna en un espai no massa llarg de temps.

²⁸ Les viles que foren obligades a canviar de fur per l'orde de Montesa i que tenim documentades són Salzedella, Tírig, Vilanova d'Alcolea, Atzeneta, Ares, Vistabella, Culla, Benassal, Benafigos i Albocàsser.

En base a aquesta conjunció de situacions és com es va donar la situació desencadenant del procés de crisi del feudalisme al Maestrat de Castelló, crisi que es perllongarà durant quasi tot el segle XV, dins d'una espiral en la qual cada pas implicava noves conseqüències, dins d'una escalada de major pressió senyorial i resistències camperoles que portarien a la ruïna i despoblació de les terres del Maestrat, trets típics d'aquesta zona en el segle XV²⁹.

²⁹ El procés de la crisi, les seues etapes, foren més complicades que això, evidentment; es donaren unes etapes inicials de major resistència antisenyorial a finals del segle XIV i inicis del XV i sols a partir del 1410-20 s'accentuà el procés de la crisi de forma més contínua, encara que amb daltabai-xos en la seva intensitat.